

КОНЦЕПТ ПОЗИТИВІЗМУ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: ГЕНЕЗИС ТА ОБҐРУНТУВАННЯ

Сучасна теорія права, поза сумнівом, вимагає від дослідників освоєння і застосування нових методологічних підходів. У зв'язку з цим концепція оновлення пізнання права виходить із необхідності відмежування від суто позитивістського підходу щодо пізнання правових явищ. Разом з тим це вимагає ґрунтовного аналізу та дослідження історії виникнення та розвитку саме ідеї позитивізму. У даному аспекті актуальність проблеми, якій присвячена стаття, не викликає сумніву.

Було б несправедливо стверджувати, що проблема позитивістського осмислення права була поза увагою вчених. Вона знайшла відображення в працях А. А. Козловського, С. І. Максимова, С. С. Сливки, Л. В. Петрової та ін. Саме завдяки працям цих вчених розвинені ті чи інші аспекти даної теорії. Однак наука є динамічною категорією, що забезпечує відповідність наукових ідей новим завданням, які формулюються в процесі розвитку суспільства. Така ж тенденція характеризує і наукові дослідження проблем правового позитивізму. Зумовлена вона потребою переосмислення певних положень та обґрунтування нових ідей, які відображають еволюційний рух теоретичних знань.

З огляду на сказане, мета цієї статті полягає в тому, щоб розкрити теоретичні, політичні і моральні недоліки юридичного позитивізму і обґрунтувати необхідність його синтезу з іншими школами права. Адже, як зазначав Дж. Берман у своєму дослідженні права, сучасна теорія має наголошувати на взаємодії духу і матерії, ідеї і досвіду. Вона мусить звести в одно усі три традиційні школи — політичну школу (позитивізм), етичну школу (теорія природного права) і історичну школу (історична юриспруденція) — і створити інтегровану, єдину юриспруденцію [1].

Така юриспруденція віддзеркалить більш складну систему класифікації і характеристики сучасного права, яка буде опиратися не лише на типи економічного й політичного устрою, але також і на філософські, етичні, ціннісні, релігійні і інші критерії. У подібному контексті зазначена проблема ще не стала об'єктом належної уваги з боку українських теоретиків-правників.

Юридичний позитивізм характеризується двома аспектами. По-перше, це чітке розмежування права, як воно «є» і яким воно «має бути», а по-друге, це тенденція розглядати правознавство як науку поряд з іншими науками, як з точки зору цілей, так і методів. Сутність обох аспектів одна, а саме — правова наука визнає відмінність між позитивним правом, тобто законами, створеними людиною, як вони є, і правом, яким воно мусить бути. Предметом наукового дослідження може бути лише перше, друге ж є цілком іншою, своєрідною самостійною сферою і мусить вивчатися не юристами, а спеціалістами з етики.

Тож, кожна сфера діяльності, як право, так і мораль, є виключно автономни-

ми; жодна з них не може мати пріоритету над іншою, кожна має справу з вирішенням своїх власних проблем. Для прибічників юридичного позитивізму чинне право є абсолютно автономною сферою діяльності, де йому не в змозі протистояти природне або яке-небудь інше право. Жоден конфлікт між цими двома сферами не може скасувати дію людського закону, хоча він і створює моральну проблему, а саме: чи не слід змінити чинний закон. Йдеться, таким чином, про основний постулат юридичного позитивізму: дійсність юридичних приписів не підлягає сумніву у випадку їхнього конфлікту з певною системою релігійних, моральних чи інших цінностей неюридичного характеру [2, 113-127].

Те, що у позитивізмі право розглядають у значенні науки поряд з іншими науками, як з точки зору цілей, так і методів, змушує нас здійснити екскурс в історію виникнення наукового знання і виявити його специфіку.

З цього приводу слушно зазначити, що хоча є підтвердження існування на більш ранніх етапах розвитку людства того, що, з точки зору сучасної термінології, можна назвати позитивістським підходом (наприклад, погляди гідних опонентів стоїків епікурейців), але справді могутній поштовх розвитку в цьому напрямі було надано в епоху Відродження з його наголосом на гуманізмі і розвитку науки. Універсальним методом наукового дослідження було визнано емпіризм. Емпіризм ґрунтується на чуттєвих спостереженнях і експерименті як засобах пізнання законів науки. Саме на спостереженнях і експерименті базується автономія науки: остання відкриває свої істини незалежно від філософії і від віри. Наука нейтральна до світу цінностей: віра некомпетентна у питаннях факту. Наука і віра займаються кожна своєю справою: і на цій підставі вони співіснують. Наука віднині стає дослідженням і розкриттям цілком світу природи. Поняття науки стало ототожнюватися з природничими науками взагалі. Відкрита в той час Ньютоном всезагальність причинного зв'язку дозволяла зробити припущення, що каузальний закон є всезагальним законом природи; досягнення техніки давали підставу вважати, що все підпорядковано законам механіки. Йдеться, таким чином, про причинно-механічну картину світу, що склалась в епоху Просвіти [3].

У XIX столітті наука здобула вельми престижний статус, який вона заслужила завдяки своїм блискучим досягненням як в галузі теоретичних знань, так і в сфері розвитку технологій. Люди дійшли до розуміння того, що кожна галузь знання мусить мати наукову основу, якщо тільки мета знання — зробити внесок у загальний прогрес, шлях до якого і вказують наукові методи. Теорія еволюції Дарвіна пояснює і сучасний стан тваринного світу, і власний розвиток людини. Підкреслюючи невинний і поступовий характер розвитку людства від стадії тваринного стану, вона не тільки піддала сумніву виключне становище людини у всесвіті, але також вказала метод дослідження людської діяльності у світлі наукового аналізу, подібного аналізу інших фізичних явищ.

Термін «позитивізм» був вперше упроваджений в науковий обіг французьким філософом Огюстом Конттом у першій половині XIX століття для позначення своєї власної філософської системи. Однак фактично він зобов'язаний своїм походженням поглядам, які склали суспільну атмосферу того часу. Ці

погляди були викликані впевненістю в тому, що достовірних поглядів можна досягти лише завдяки застосуванню наукових методів дослідження світу, що нас оточує, шляхом спостережень, з наступною перевіркою розроблених на основі цих спостережень теорій дослідним шляхом. Тим самим було спростовано апіорне знання і метафізичні питання, які перебувають поза сферою спостережень. Конт стверджував, що існують три ступеня пізнання світу людиною: релігійний, метафізичний і, нарешті, позитивістського, якого, як він мав надію, і досягла сучасна йому людина. Щоб сприяти їй в цьому процесі, Конт почав вивчати поведінку людини в суспільстві і спробував створити нову науку — соціологію (цей термін також належить йому), за допомогою якої всю діяльність людини в усій її сукупності можна дослідити науковими методами. Однак в більш пізніх працях Конт відмовився від своїх власних наукових принципів на користь апіорних припущень (*a priori*) про соціальну поведінку людини, і в решті решт його догматизм знайшов своє втілення в крайній формі — створенні «релігії людини», яка покликана була обґрунтувати його авторитарну концепцію нового «позитивістського» суспільства [2, 120–121].

Тож нема нічого дивного в тому, що в XIX столітті, коли наука і наукові методи пізнання здобували небачений авторитет і коли серйозна увага приділялася розвитку таких її галузей, як соціологія, соціальна антропологія і психологія, юристи також дійшли до переконання, що теорія права в змозі і мусить розвиватися на науковій основі.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що позитивізм — це напрямок у філософії і науці (з часу О. Конта), який виходить з «позитивного», тобто з даного, фактичного, стійкого, безперечного, і обмежує ним своє дослідження, а метафізичні пояснення вважає теоретично нездійсненними і практично не потрібними. Система позитивізму була створена Контом, але до Конта він був представлений Юмом, Даламбером і Тюрго. Основним поняттям позитивізму є поняття «факт». Усі позитивісти однастайні в тому, що позитивізм тісно пов'язаний з картиною світу і методами, притаманними природничим наукам. Звідси антифілософська реакція позитивізму проти метафізики і звернення до матеріалізму.

Однак головні постулати позитивізму піддаються серйозній критиці, якщо зважити на фундаментальний поділ європейських наук на «науки про природу» і «науки про дух», тобто гуманітарні науки. Основоположним принципом «наук про природу» є каузальність, тоді як основоположним принципом «наук про дух» є цілепокладання. Каузальність є підставою для опису і *пояснення*, а цілепокладання — для *осмислення* і оцінки. Вкрай важливо відзначити, що на рівні емпіричного або позитивного пізнання речі цілісно не осмислюються і не оцінюються. Вони лише чуттєво описуються і науково пояснюються. Іншими словами, людина є складним (тілесно-душевно-духовним) амбівалентним сущим, і її поведінка не зумовлена всеціло каузальною детермінацією. На життєдіяльність людини впливає її духовна свідомість з властивими духу власними законами виникнення, розвитку і функціонування. Саме цей духовний складник природи людини й не враховує позитивізм. Сказане з усією очевидністю

засвідчує такі гносеологічні недоліки позитивізму, включно і юридичного, як емпіризм, нехтування онтологічними «шарами» і модусами буття та аксіологією.

Відомими постатями європейського юридичного позитивізму є І. Бентам, Д. Остін і Г. Кельзен. Слушно проаналізувати схожість і певну модифікацію поглядів цих правників.

Досить поширеним в XVIII столітті був принцип корисності — утилітарності. Своїм розвитком і популярністю цей принцип, який здобув значного впливу у XIX столітті, зобов'язаний Ієрамії Бентаму.

Утилітаристи тримались ідеї, згідно з якою зумовлюючими факторами поведінки людини є біль і задоволення. Зменшуючи біль і посилюючи задоволення, можливо досягти щастя. Утилітаризм, таким чином, означає всього лише засіб досягнення щастя за допомогою конкретного способу дій, спрямованого на збільшення задоволення і зменшення болю в процесі життєдіяльності людини. З цією метою були розроблені кількісні критерії, причому щастя кожного окремого індивіда вважалось рівним за своєю цінністю щастю будь-якого іншого індивіда. Так що еталоном утилітаризму було те, що служило для досягнення щастя найбільшій кількості людей. Принцип Бентама мав за мету «максимальне збільшення» людського щастя і виражався гаслом: «найбільше щастя для найбільшої кількості людей». Аргументи Бентама на користь утилітаризму ґрунтувалися безпосередньо на тому факті, що людський розум не в змозі якимсь іншим чином зробити раціональний вибір на користь того чи іншого конкретного способу дій. Суттєво, що власний принцип Бентама про рівнозначність щастя однієї людини стосовно будь-кого іншого був багато в чому зобов'язаний одному з поширених «природних» прав — праву на рівність. Більше того, — і з цим погоджувався сам Бентам, — принцип утилітаризму є метафізичним принципом, істинність якого неможливо довести, бо «те, що використовується для доказу всього іншого, само по собі доведено бути не може». Але Бентама зовсім не хвилювала вразливість його принципу з філософської точки зору.

І. Бентам був переконаний, що право в змозі вірно зрозуміти лише в значенні самостійної галузі знання, в якій не порушуються питання етики, релігії і тому подібне. Головна критика природного права стосувалась того, що воно вносить плутанину в свідомість, змішуючи проблеми правового характеру з морально-етичними. Чи є законом та чи інша норма в даній державі — питання суто юридичне, яке потребує вирішення в рамках конкретної правової системи на підставі критеріїв, що нею визнаються. Така постановка питання докорінно відмінна від тієї, яку більшою мірою можливо було б чекати від прибічників іншої точки зору, які розглядали чинний закон або як добрий, або як поганий. Який стан права насправді і яким воно має бути — два цілком різних питання, кожне з яких варте окремого дослідження у своїй особливій галузі. Звідси випливає, що при визначенні дійсності тієї чи іншої правової норми недоречно запитувати, добра вона чи погана, справедлива чи ні, оскільки усі ці

питання пов'язані з її моральною цінністю або доцільністю. Правова норма залишається такою незалежно від того, добра вона чи погана.

За І. Бентамом, питання про те, добра чи погана та чи інша норма, необхідно розглядати з точки зору принципу корисності — головної зброї, яку слід рішуче застосовувати у боротьбі за правові реформи. Величезна перевага такого методу полягає у розробленні вмінь ясного мислення шляхом чіткого розмежування між моральним обов'язком і юридичними приписами. Коли ж вони явно суперечать одне одному, що виявляється за допомогою критерію корисності, громадянин мусить використовувати усю силу своїх моральних переконань, щоб добитися зміни закону. І. Бентам не звертає особливої уваги на питання, що виникає у зв'язку з цим, якщо закон піддається моральному засудженню, чи має громадянин право не коритися йому? Головне у тому, що правові приписи не втрачають здатності бути такими навіть тоді, коли громадянин переконується в їх несправедливості з точки зору моралі [4, 389–394].

Подібно до І. Бентама, й Д. Остін прагнув проголосити автономію права і розглядати його як науку.

За Остіном, право постає самодостатньою сукупністю норм, які застосовуються до людського суспільства, діє шляхом системи понятійного мислення. Він мав за мету вивчити, керуючись об'єктивним науковим методом, основи і риси цієї понятійної системи. Це означало не лише спробу визначити справжню структуру права і механізм функціонування правової системи, але і науково пояснити всі основні поняття, які утворюють її каркас. Цей каркас створюється шляхом таких ключових понять, як права і обов'язки, юридична і фізична особа, власність, право власності, володіння власністю, злочин, делікт, договір і т. д. Відповідно теорія Остіна активно розвивалася в межах аналізу основних юридичних понять [4, 400–404].

Залишається відкритим питання, чи був сам Остін задоволений правовою наукою, яка займається виключно дослідженням правових понять і аналітичними дослідженнями такого характеру, але його багаточисленні послідовники продемонстрували велику готовність поділяти ці суто понятійні погляди на теорію права. Юридичний позитивізм почав, таким чином, асоціюватися з понятійним підходом до юриспруденції, що дало підстави для його критики.

По-перше, критикується те, що правова теорія, обмежена аналізом основних правових понять, має тенденцію нав'язувати такий спосіб мислення, який розглядає їх, як такі, що мають деяку первісну структуру, так що заперечується можливість будь-якого розвитку права поза цією структурою. Це в змозі накласти цілком безпідставні обмеження на процес адаптації права до соціально-економічних умов, що змінюються.

По-друге, понятійний підхід піддається критиці на тій підставі, що він вважає за можливе вирішення правових проблем шляхом простого логічного аналізу без врахування конкретної політичної ситуації, яка впливає на прийняття рішення юридичного характеру. Судова влада в змозі вважати себе цілком ізольованою від будь-яких політичних проблем, оскільки її завданням є суто механічне застосування норм, які містяться в чинній правовій системі.

Дуже сумнівно, щоб сам Остін погодився з такими поглядами на юриспруденцію, які якраз і є основним об'єктом для критики. В будь-якому випадку понятійний підхід, що асоціюється з позитивізмом, виявився незахищеним від звинувачень в переоцінці логіки і недооцінці чи применшенні ролі правотворчої функції судів.

Існує і третій напрямок критики суто понятійного підходу в дусі позитивізму Остіна, який й досі поширений в середовищі сучасних юристів. Остін, здається, обійшов увагою той факт, що його «наука позитивного права» оперувала фактами «другорядного характеру», як би їх сьогодні назвали, оскільки мала справу з правовими нормами, що містяться в статутах, в судових справах і підручниках, що стосуються певних правових систем. Але за цими другорядними фактами ховалася маса фактів «первинного характеру», або первинних, що є конкретними вчинками законодавців, суддів і інших осіб (включаючи звичайних громадян) стосовно цих складних правових норм. Саме ця маса первинних фактів надає *смыслу* і *мету* системі норм і принципів, які опосередковують ці факти. Можна стверджувати, що аналіз складних і делікатних взаємостосунків цих двох «характерів» і є важливим ключем до розуміння ролі права в суспільстві. Таким чином, будь-яке теоретизування на суто понятійній основі, яке ігнорує, так би мовити, «фактичну підоснову» самих понять, залишається скоріше за все безплідним і відірваним від реального життя дослідженням. І від нього не слід чекати розробки принципів, які мають наукову цінність.

Сьогодні, коли соціальні науки досягли високого рівня розвитку, необхідність в більш соціально зорієнтованій юриспруденції відчувається все гостріше, а критика суто понятійного підходу в дусі позитивізму Остіна звично розглядається як необхідний вступ до формування цілком нового ставлення до правової теорії.

У цьому зв'язку юрист піддасть критиці і позитивістську аксіому про «сущє» і «належне» право, як про дві цілком різні сфери, на тій підставі, що право не статичне, а динамічне, його теорія постійно розвивається, і значна заслуга в цьому належить суддям, які, свідомо чи інтуїтивно, приймають рішення, керуючись своїм уявленням про те, яким має бути право. Вчений-юрист не в змозі, таким чином, ігнорувати той факт, що в самому праві закладені зерна його майбутнього розвитку у відповідності до системи цінностей, що існує в суспільстві. І те, яким чином ця система цінностей впливає на всю сукупність рішень, що приймаються, чи контролює їх, є життєво важливою складовою частиною правової системи [2, 123–127].

З ім'ям Остіна найбільш часто пов'язують командну (або імперативну) теорію права. Для Остіна право — це наказ суверена. Це, на його думку, означає, що право є нормами, встановленими сувереном, дотримання яких забезпечується погрозою покарання у випадку негідкорення. Покарання він визначав як «правову санкцію» норми. Остін розглядав суверенітет як ту владу в державі, якій усі традиційно підкорюються, але сама вона не підвладна ніякій іншій владі. Іншими словами, суверенітет виникав не з юридичних норм, які наділя-

ють певний орган або особу вищою владою, але висновується з соціальної природи влади як такої. Суверену, щоб бути таким, необхідно мати два важливих атрибути — неподільність і необмеженість. Обидва ці атрибути Остін вважав органічно властивими природі суверенітету.

Тож, за Остіном, абсолютним джерелом права є влада. Завершальним етапом здійснення права постає примус. Свою «науку позитивного права» Остін ґрунтував на емпіризмі і утилітаризмі, але не на моралі [5].

Позитивізм зовсім необов'язково має пов'язуватися з командною теорією права, хоча поєднання Остіном цих двох теорій досить часто створює подібне помилкове враження. Можна, наприклад, погоджуватися з основними постулатами позитивізму і, однак, заперечувати командну теорію, як це робить Ганс Кельзен.

Позитивізм Остіна ґрунтувався на формальній логіці і на психології людської природи, головною рушійною силою якої вважалися виключно реакції організму людини на біль і задоволення. Санкція поставала погрозою завдати болю індивіду і досягти тим самим тієї міри підкорення, яка розглядалася як першоджерело права в цілому.

Таке досить грубе або дещо недоречне психологічне тлумачення було недвозначно відкинуто Кельзеном. Він, у свою чергу, прагнув відокремити правові питання від соціальних проблем і стосунків, до яких можуть застосовуватися правові норми. Кельзен, навіть більшою мірою, ніж Остін, вважав, що правова наука має справу виключно з формальними нормами, які існують в зовсім іншій сфері, ніж реальні людські проблеми, які, на його думку, абсолютно не пов'язані з правом і є предметом вивчення не юриста, а соціолога.

Проте «чиста теорія права» Кельзена має багато спільного з «наукою позитивного права» Остіна. Так, Кельзен називає свою теорію «чистою» тому, що прагне підкреслити позитивістську ідею про те, що право повністю автономне і самодостатнє і його дієвість визначається, таким чином, виключно юридичними нормами, а не моральними принципами або якимось іншими системами цінностей.

Подібно до Остіна, Кельзен також наполягає на необхідності застосування у кінцевому підсумку примусу, оскільки він забезпечує дієвість правопорядку і робить його ефективним, тобто обов'язковим для виконання.

Кельзен прагне вирішувати проблему: у який спосіб створюються фундаментальні основи правової системи? Оскільки обґрунтування — це справа філософська, то австрійський правник обирає не емпіризм і утилітаризм, як це робили Бентам і Остін, а неокантіанство. Він зосереджує свою увагу на ідеї базової норми (*grundnorm*) або першооснови усієї правової системи як метафізичної субстанції. Подібний підхід нагадує ідею світоустрою, який тримається на слоні, причому за правилами неможна запитувати, на чому стоїть сам слон. Кельзен, з одного боку, цілком справедливо підкреслює думку, що правову реальність не можна виводити, спираючись на суто фактичні міркування (як вважав Остін), на підставі таких понять, як підкорення. Вона мусить мотивуватися нормативним походженням. З іншого боку, Кельзен опинився у мета-

фізичному глухому куті, який він, будучи позитивістом, прагне не помічати, настоюючи на існуванні єдиної базової норми поза самою правовою системою. Кельзен в цілому і не роз'яснює статус цієї особливої норми і лише стверджує, що вона унікальна [2, 123–124]. Врешті, залишилося відкритим питання, що слід вважати базовою нормою. Кельзен говорить, що необхідно простежити історичні корені виникнення чинної конституції. Презумпція, що перша конституція законна і її необхідно дотримуватися, і є базовою нормою існуючої конституції.

Однією з теоретичних вад вчення Кельзена є та, що він жодним чином не прагнув вирішувати проблему справедливого або легітимного примусу. Очевидно, що ця вада є наслідком невизнання Кельзенем такого елемента правової норми, як її зміст. Правник відверто проголошує, що немає значення зміст правових норм, байдуже, справедливі вони чи ні. При постулюванні базової норми не затверджується ніяких цінностей, що не містяться в позитивному праві [4, 714].

Беручи до уваги лише формальні ознаки правових норм, австрійський правник доходить висновку, що «будь-який зміст може мати характер права». Він ототожнив державу і право. Для нього будь-яка держава є правовою державою, а сам цей термін є словесною зайвістю. «Правова держава», за Кельзенем, це забобон, що ґрунтується на теорії природного права. З точки зору послідовного правового позитивізму, право як і державу не можна зрозуміти інакше, ніж примусовий порядок людської поведінки. Тоді державу можливо зрозуміти у юридичному смислі як саме право [6].

«Чиста теорія права» Кельзена здійснила значний вплив на сучасну правову думку. Однак сучасні позитивісти, у будь-якому випадку найбільш прогресивні з них, визнають, що право, постаючи самостійною галуззю науки, тісно і невіддільно пов'язано з іншими галузями людської діяльності. Оскільки неможливо належним чином зрозуміти право, не усвідомлюючи його цілей. Тож юристу необхідно знати, якою є система цінностей сучасного суспільства і використовувати право як засіб для досягнення справедливості в межах цієї системи цінностей.

З наведеного вище аналізу можна зробити деякі загальні висновки. Для прибічників юридичного позитивізму чинне право є абсолютно автономною сферою діяльності, де йому не в змозі протистояти природне або якесь інше право. Жоден конфлікт між цими двома сферами не в змозі скасувати дію людського закону, хоча він і створює моральну проблему, а саме: чи не слід змінити чинний закон.

Тож, дійсність і дієвість або чинність права визначається виключно юридичними нормами і не потребує додаткової легітимації шляхом посилок на метаюридичні цінності етичного, релігійного чи іншого характеру.

Теорія позитивізму приречена оцінювати правову дійсність інших правопорядків під кутом зору одного єдиного порядку, який вона визнає за точку відліку. Тому позитивізм не в змозі обґрунтувати і виправдати вихідне положення своїх досліджень. Головна вада юридичного позитивізму полягає в тому

що ця теорія не дає відповіді на запитання: на чому ґрунтується зобов'язуюча сила державних наказів і особливо зв'язок законодавчої інстанції з своїми власними приписами.

Позитивне право не в змозі бути критерієм оцінки себе самого. Потрібні інші, вищі і неспозитивні критерії. Однак позитивізм вилучив метафізичну проблему основ права, переступив через його позачасові начала і заперечив ціннісно-аксіологічний підхід до права.

Враховуючи актуальність та складність проблеми, що розглядалася, подальшого поглибленого дослідження потребують такі напрями, як каузальність і цілепокладання як види детермінації у праві, смисл і мета права, право і факт, онтологічне місце права.

Література

1. Бермап Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. — М., 1994. — С. 57.
2. Дешпие Ллойд. Идея права. — М.: ЮГОПА, 2002. — С. 113–127.
3. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 3. Новое время. — М.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. — С. 44–49.
4. Апология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. 3. Европа–Америка: XVII–XX вв. — М.: Мысль, 1999. — С. 389–394, 400–404, 714.
5. Родоначальники позитивизма. — С.Пб., 1913. — Вып. 5. — С. 232–240.
6. Дудченко В. В. Антиномії права в ученні Густава Радбруха // Часопис Київського університету права. — 2005. — № 3. — С. 43.

УДК 316.42(477)

В. Ю. Барков, Т. В. Розова

СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА ЗАСОБИ ЇХНЬОГО ПОДОЛАННЯ

Незалежність України, здобута під гаслом розбудови громадянського суспільства та соціальної, правової, демократичної держави, у другому десятиріччі своєї новітньої історії має отримати надійне соціально-економічне та ідейно-політичне підґрунтя через подолання накопичених за останні роки суперечностей. Терміни «громадянське суспільство», «громадська думка» та «сучасна демократична держава» діями головних суб'єктів політичного процесу повинні перетворитися на дійсність та перевести країну у стадію сталого розвитку.

Саме цьому повинні служити чітке визначення змісту зазначених суперечностей та засобів їхнього подолання, адекватних поточній політичній та соціально-економічній ситуації. Генеральними напрямками такої роботи покликані стати:

а) впровадження у політичну свідомість та громадську думку прагматичного підходу до характеру та функцій громадянського суспільства з точки зору національних інтересів України;